

Dansende beren

Witold Szablowski

DANSENDE BEREN

Heimwee naar het communisme

Nieuw Amsterdam

Uit het Pools vertaald door Goverdien Hauth-Grubben

© 2014 Witold Szablowski

Oorspronkelijke titel *Tańczące niedźwiedzie*

Oorspronkelijke uitgever Biblioteka Gazety Wyborczej

© 2018 Nederlandse vertaling Goverdien Hauth-Grubben /

Nieuw Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Tekstredactie Hein Aalders

Omslag Volken Beck (naar het originele ontwerp

van Jessica Horrocks, Text Publishing)

Omslagbeeld Alamy en Shutterstock

Foto's binnenwerk Albin Biblom

Kaarten Wawrzyniec Święcicki

NUR 686

ISBN 978 90 468 2341 5

www.nieuwamsterdam.nl

INHOUD

<i>Inleiding</i>	12
------------------	----

Deel 1

I	Liefde	19
II	Vrijheid	33
III	Onderhandelingen	44
IV	Geschiedenis	57
V	Instincten	72
VI	Winterslaap	80
VII	Leeuwen naar Afrika	84
VIII	Castratie	90
IX	Dansende beren	99
X	Einde	103

Deel 2

I	Liefde	
	<i>Cuba: De McRevolution staat voor de deur</i>	117
II	Vrijheid	
	<i>Polen: Lady Peron</i>	130
III	Onderhandelingen	
	<i>Oekraïne: Voor smokkelaars geen piepjes</i>	140

IV	Geschiedenis	
	<i>Albanië: Het einde van de betonnen paddestoelen</i>	152
V	Instincten	
	<i>Estland: Thee met de bezetter</i>	160
VI	Winterslaap	
	<i>Polen: Hobbits op een collectieve staatsboerderij</i>	174
VII	Leeuwen naar Afrika	
	<i>Servië: Popart Radovan</i>	186
	<i>Servië: Kippen voor de Serviërs</i>	197
VIII	Castratie	
	<i>Georgië: Stalins vestaalse maagden</i>	210
IX	Dansende beren	
	<i>Griekenland: We vagen het kapitalisme weg</i>	222
	<i>Noten</i>	235

ATHENE – elke dag dromen hier duizenden Grieken ervan dat hun land ooit bestuurd zal worden door het beste en gelukkigste systeem: het communisme.

BELGRADO – de oorlogsmisdadiger Radovan Karadžić heeft zich hier jarenlang schuilgehouden, vermomd als alternatief genezer.

BERAT – de bouwvakker Djoni sloopt hier de door Enver Hoxha gebouwde bunkers.

GORI – in het huis waar Stalin is geboren, wordt het dodenmasker van de generalissimus bewaakt door zijn vestaalse maagden.

HAVANA – duizenden Cubanen beven bij het horen van berichten over de verslechterende gezondheidstoestand van Fidel Castro,

sommigen omdat ze bang zijn, anderen omdat ze hopen dat de wind van verandering eindelijk ook op hun eiland begint te waaien.

KOSOVSKA MITROVICA – van hieruit zijn de twee vrienden Florent en Dušan vertrokken om kippen uit te delen aan de Serviërs die naar Kosovo terugkeren.

LONDEN – Lady Peron bezit hier, tussen het Victoria-treinstation en het Victoria-busstation, twee hectare grond.

MEDYKA – dag in, dag uit steken duizenden ‘mieren’ hier de grens met Oekraïne over, waarbij ze wodka en sigaretten naar Polen brengen.

NARVA – hoofdstad van de Estse Russen, waar zelfs de politieagenten geen Ests spreken.

SIERAKOWO ŚLAWIEŃSKIE – in hun strijd tegen armoede hebben de voormalige bewoners van een collectieve staatsboerderij, die zich hier bevond, een hobbitdorpje gesticht. Ze verkleden zich als personages uit het werk van Tolkien en nodigen kinderen uit om aan een terreinspel mee te doen.

TIRANA – Enver Hoxha regeerde Albanië van hieruit, en er staat nog steeds een piramide, die door zijn dochter en schoonzoon is ontworpen.

BELITSA – in dit plaatsje bevindt zich een twaalf hectare groot park voor dansberen, waar ze wordt geleerd in vrijheid te leven.

DRJANOVETS – hiervandaan komen de twee broers Georgi en Stefan Marinov. Georgi reisde samen met zijn berin Vela de kust van de Zwarte Zee en kermissen af. Stefan was een deskundige in de uiterst moeilijke kunst van het worstelen met een beer.

GETSOVO – in 2007 werden hier van de zigeunerfamilie Stanjev de laatste drie dansberen in Bulgarije afgepakt – Misjo, Svetla en Mima.

JAGODA – een plaatsje dat bekendstond om zijn beroemde beren-temmers, ook al waren die armer dan hun collega's uit het noorden. De Bulgaren plachten spottend te zeggen dat iedere inwoner van Jagoda een beer in huis had.

LOZNITSA – dit dorpje was de geboorteplaats van Pentsjo Koebadinski, die tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergedoken zat bij de zigeuner-berentemmers en die later een van de bekendste Bulgaarse communisten werd, een goede vriend en medewerker van partijleider en president Todor Zjivkov.

SOFIA – in de Bulgaarse hoofdstad kon je enkele jaren geleden in trams, wijken, zelfs in winkels of lottokantoren nog berentemmers tegenkomen, die op hun *gadoelka* (knieviool) speelden en om een aalmoes vroegen.

VARNA, ZLATNI PJASATSI – tot enkele jaren geleden de meest geliefde Bulgaarse badplaatsen; voor de toetreding van Bulgarije tot de Europese Unie waren hier veel berentemmers met hun dieren.

INLEIDING

De man met het rare haar en de waanzinnige blik in zijn ogen was niet zomaar uit de lucht komen vallen. Ze kenden hem al. Soms vertelde hij hun hoe geweldig ze waren en dat ze moesten terugkeren naar hun wortels. Indien nodig kwam hij met een hoogstonwaarschijnlijke, maar bijzonder aantrekkelijke complottheorie op de proppen om gehoor bij hen te vinden en om hun schrik aan te jagen. Hij had namelijk gemerkt dat ze beter naar hem luisterden als hij ze bang maakte.

Ze waren aan zijn aanwezigheid gewend geraakt en aan het feit dat hij zo nu en dan met een uitgestreken gezicht iets zei wat onbedoeld hilarisch was. Soms zocht hij aansluiting bij extreme politieke opvattingen, soms bleef hij dichterbij het midden, maar over het algemeen werd hij beschouwd als lichtelijk excentriek.

Tot ze zich op een dag vol verbazing de ogen uitwreven. Want de man met het rare haar was nu in de race voor een van de hoogste functies van het land. En opnieuw probeerde hij ze bang te maken: met praatjes over vluchtelingen, oorlog en ongekende rampspoed. Met van alles en nog wat. Hij probeerde ook het nationale ego te vergroten. Door zijn aanpak maakte hij zich, althans in de ogen van de zogenaamde elite, een beetje belachelijk. Maar hij deed ook grote beloften. Bovenal beloofde hij de tijd terug te draaien en dingen weer te maken zoals ze waren geweest. Met andere woorden: beter.

En hij won.

Weet je waar dit gebeurde? Ja, natuurlijk, in de Verenigde Staten. Maar zulke mannen met raar haar kwamen ook op in ons gedeelte van de wereld. In postcommunistisch Midden- en Oost-Europa. In het land van de regimeverandering.

Het land van de regimeverandering is de lava die begon te stromen uit de vulkaan bekend als de ‘Sovjet-Unie en haar satellieten’ vlak voordat hij uitbarstte en ophield te bestaan. Ons deel van de wereld bestond natuurlijk al veel langer – de Polen, Serven, Hongaren en Tsjechen bijvoorbeeld hebben allemaal een lange eigen geschiedenis. Maar sinds de Tweede Wereldoorlog hadden we onder de invloedssfeer van de Sovjet-Unie geleefd, ingevroren door de afspraken die in Jalta door Stalin, Roosevelt en Churchill waren gemaakt en die ons hadden achtergelaten aan de donkere kant van de machtsbalans.

In Polen begon de lava te stromen op 4 juni 1989 toen de eerste (bijna) vrije verkiezingen werden gehouden.

Toen vervolgens de Berlijnse Muur viel begon de lava pas echt te stromen.

Korte tijd later viel de Sovjet-Unie uiteen, net als de hele post-Jalta-orde.

We werden vrij. Niet alleen de Polen, Serven, Hongaren en Tsjechen, maar ook de Esten, Litouwers, Oekraïners, Bulgaren, Kirgiziërs, Tadzjiken, Kazachen en anderen. Een groot deel van de wereld verkreeg de vrijheid zonder daarop voorbereid te zijn. In de meest extreme gevallen kwam die vrijheid onverwacht of was zelfs ongewenst.

Het verhaal van de dansende beren werd me voor het eerst verteld door Krasimir Kroemov, een Bulgaarse journalist die ik in Warschau had leren kennen.

Hij vertelde hoe die beren jarenlang getraind waren om te dansen, terwijl ze heel wreed werden behandeld. Hun eigenaars hielden ze bij zich thuis. Ze leerden de beren hoe ze moesten dansen door ze te slaan als ze nog klein waren. Ze sloegen ze de tanden uit de bek om er zeker van te zijn dat ze zich nooit plotseling zouden vergrijpen aan

hun bazen. Ze braken de wil van de dieren. Ze voerden ze dronken met alcohol – veel van de beren waren de rest van hun leven verslaafd aan sterkedrank. Vervolgens lieten ze ze kunstjes opvoeren voor toeristen: dansen, het imiteren van verschillende beroemdheden en het geven van massages.

Toen Bulgarije in 2007 toetrad tot de Europese Unie werd het houden van beren illegaal. De Oostenrijkse organisatie Vier Voeters opende een speciaal park in Belitsa, niet ver van Sofia. De beren werden van hun eigenaars afgepakt en daar naartoe gebracht. En weg waren de zweep, de wreedheid, de neusring, die volgens de mensen van Vier Voeters de gevangenschap van de beren symboliseerde. Er werd een uniek project opgezet: vrijheid leren aan dieren die nooit vrij zijn geweest. Stap voor stap. Beetje bij beetje. Behoedzaam.

De dieren werd geleerd hoe een vrije beer behoort rond te lopen. Hoe hij moet overwinteren. Hoe hij moet paren. Hoe hij aan voedsel kan komen. Het park in Belitsa werd een ongewoon laboratorium voor vrijheidsonderzoek.

Terwijl ik naar Kroemov luisterde, realiseerde ik me dat ik in een soortgelijk onderzoekslaboratorium leefde. Sinds de dag dat in 1989 in Polen de overgang van socialisme naar democratie begon, zijn de levens van ons Polen een soort project voor vrijheidsonderzoek geweest, een nooit eindigende cursus over wat vrijheid is, hoe je die kunt gebruiken en welke prijs je ervoor betaalt. We hebben moeten leren hoe vrije mensen voor zichzelf zorgen, voor hun families, voor hun toekomst, hoe ze eten, slapen, de liefde bedrijven, omdat onder het socialisme de staat zich altijd bemoeide met het bord, het bed en het privéleven van iedere burger.

Net als de beren van Belitsa kunnen we soms wel en soms niet met onze nieuwe vrijheid omgaan. Soms vinden we er bevrediging in, maar soms roept het ook verzet bij ons op. Soms zelfs agressie.

Enkele jaren nadat ik Kroemov voor het eerst had ontmoet, bezocht ik het dansberenpark in Belitsa. Ik wilde weten wat een vrijheidslaboratorium inhield. Wat ik leerde was dat de beren hun vrijheid geleidelijk krijgen, in kleine porties; je kunt het ze niet in één

keer geven, want dan zouden ze erin stikken. Dat vrijheid haar grenzen heeft; voor de beren is die grens een elektrisch hek. En dat voor wie het nooit eerder heeft meegemaakt vrijheid extreem gecompliceerd is. Het is heel moeilijk voor beren om te wennen aan een leven waarin ze voor zichzelf moeten zorgen. Soms lukt het gewoon niet.

Bovendien leerde ik dat er voor elke gepensioneerde dansbeer een moment komt waarop vrijheid pijn gaat doen. En wat doet zo'n beer dan? Hij gaat op zijn achterpoten staan en begint te dansen. Hij herhaalt precies de dingen die de medewerkers van het park hem proberen af te leren: het gedrag van een gevangene. Alsof de beer liever had dat zijn baas terugkwam om de verantwoordelijkheid voor zijn leven weer op zich te nemen. 'Dan moet hij me maar slaan, dan moet hij me maar slecht behandelen, als hij me maar verlost van die vervloekte noodzaak om voor mezelf op te komen,' lijkt de beer te zeggen.

In ons deel van de wereld zijn mannen met raar haar die grote beloften doen als paddenstoelen uit de grond geschoten. En mensen lopen achter hen aan zoals beren achter hun baas aan gaan. Omdat vrijheid niet alleen nieuwe kansen en nieuwe horizons heeft gebracht, maar ook nieuwe uitdagingen. Geen werk – onder het socialisme onbekend. Geen dak boven je hoofd. Kapitalisme, vaak in een heel wilde vorm. En net als de beren zouden de mensen soms liever hebben dat hun baas terugkwam om ze te verlossen van tenminste sommige uitdagingen. Om in elk geval een gedeelte van de last van hen af te nemen.

Tijdens het verzamelen van het materiaal voor dit boek dacht ik dat het over Midden- en Oost-Europa zou gaan en over onze problemen bij het afschudden van het communisme. Maar intussen zijn er ook mannen met raar haar en een waanzinnige blik in hun ogen opgedoken in landen die nooit onder het communisme hebben geleefd. Het blijkt dat de vrees voor een veranderende wereld en het verlangen naar iemand die ons zal verlossen van een deel van onze eigen verantwoordelijkheid, die belooft dat het leven hetzelfde zal zijn als het in het verleden is geweest, zich niet beperken tot het

land van de regimeverandering. In de helft van de westerse wereld worden lege beloften gedaan; als snoepjes in glimmende papiertjes gewikkeld.

En voor die snoepjes zijn mensen maar al te graag bereid om op hun achterpoten te gaan staan en te dansen.

Deel 1

| Liefde

1

Georgi Mirtsjev Marinov steunt met zijn hoofd op zijn rechterhand. Met zijn linkerhand tikt hij op zijn sigaret, zodat de as op de grond valt. De aarde hier in het dorpje Drjanovets is donkerbruin, op sommige plaatsen rood. We zitten voor zijn grijs gepleisterde huis. Marinov is begin zeventig, maar zijn rug is nog niet krom, hoewel er in Drjanovets, een hoofdzakelijk door zigeuners bewoond dorpje in het noorden van Bulgarije, nauwelijks mannen zijn die die leeftijd bereiken.

Voor de vrouwen geldt dat trouwens ook. Aan de deurpost van Marinovs huis hangt een rouwadvertentie met een foto van een vrouw die maar een beetje jonger is dan hij – zijn vrouw, die vorig jaar overleden is.

Als je door die deur naar binnen gaat, kom je op een binnenplaats met een lemen vloer, waar een kar, een muilnier en een stapel oud papier staan. In het midden van de ruimte staat een paal, die daar in de grond geslagen is. De berin Vela heeft, vastgebonden aan die paal, bijna twintig jaar hier doorgebracht.

‘Ik hield van haar als van een dochter,’ zegt Marinov, wiens herinneringen hem tijdelijk teruggevoerd hebben naar die ochtenden aan de Zwarte Zee toen hij en Vela, op elkaar steunend, hun neuzen naar de zee toe draaiden, een paar sneden witbrood aten en over het langzaam heter wordende asfalt naar hun werk gingen. En door die herinneringen wordt hij zacht, zoals de zon destijds het asfalt zacht

liet worden, en hij vergeet zijn sigaret, tot de gloed zijn vinger bijna verbrandt. Hij gooit de peuk op de bruinrode aarde en keert terug naar het dorpje Drjanovets, naar zijn grijs gepleisterde huis en de rouwadvertentie op de deur.

‘God is mijn getuige, ik heb van haar gehouden alsof ze een mens was,’ zegt hij, en hij schudt zijn hoofd. ‘Ik heb van haar gehouden als van een familielid. Ze had altijd brood in overvloed. De beste alcohol. Aardbeien. Chocola. Snoep. Als het moest, zou ik haar op mijn rug gedragen hebben. Dus als je zegt dat ik haar geslagen heb, dat ze het bij mij niet goed had, dan lieg je!’

2

Vela verscheen in het huis van de Mirtsjevs aan het begin van de droevige jaren negentig. Het communisme stortte in elkaar, en daarna begonnen de kolchozen te bezwijken, die in Bulgarije ТКЗS genoemd werden, *trudovo-kooperativno zemedjelsko stopanstvo*.

‘Ik was tractorbestuurder in de ТКЗS in Drjanovets en reed op een tractor van het merk Belarus. Ik hield erg van mijn werk,’ zegt Mirtsjev. ‘Als het had gekund, zou ik het liefst tot het einde van mijn leven in de kolchoz gewerkt hebben. Aardige mensen. Het werk was soms zwaar, maar het was buiten. Het ontbrak ons aan niets.’

Maar in 1991 begon de collectieve staatsboerderij mensen te ontslaan. De directeur riep Mirtsjev bij zich en zei tegen hem dat een tractorbestuurder in het kapitalisme niet alleen een tractor moest besturen, maar dat hij ook bij de koeien moest helpen en bij het zaaien en het oogsten. Georgi had al herhaaldelijk mensen in andere functies geholpen, dus dat was voor hem geen probleem. Maar de directeur antwoordde dat hij dat allemaal wel begreep, maar dat hij in het kapitalisme zelfs van dergelijke multifunctionele bestuurders er geen twaalf in dienst kon houden maar hoogstens drie. Mirtsjev werd ontslagen.

‘Ik kreeg mijn salaris drie maanden doorbetaald, en dat was het dan,’ herinnert hij zich. En hij vervolgt: ‘Als je bij mij het huis uit gaat,

een stukje naar rechts loopt en op het heuveltje blijft staan, dan kun je zien wat er van onze kolchoz over is. Het was een prachtige kolchoz, driehonderd koeien, een paar honderd hectare, uitstekend bestuurd! Er werkten hoofdzakelijk zigeuners, want Bulgaren vonden dit veel te vies werk. Vandaag de dag is het allemaal ingestort, en in plaats van te werken zitten de zigeuners werkloos thuis. Maar de melk die je in Razgrad op de markt kunt kopen, komt uit Duitsland. Blijkbaar loont het voor de Duitsers wel om grote boerderijen te hebben, maar voor de Bulgaren niet.'

In 1991 moest Mirtsjev zichzelf dezelfde fundamentele vraag stellen die iedereen die ontslagen is zichzelf stelt: 'Wat zou ik dan kunnen doen?'

'In mijn geval lag het antwoord voor de hand,' zegt hij. 'Ik kon beren leren dansen.'

Zijn vader en grootvader waren ook berentemmers geweest, en zijn broer Stefan hield beren sinds hij van school af was. 'Ik was de enige van mijn familie die naar de kolchoz ging,' zegt Mirtsjev. 'Ik wilde een ander leven uitproberen, omdat ik dat met beren al kende. Veel berentemmers gingen net als ik in de kolchoz werken. Maar ik was wel met beren opgegroeid. Ik kende alle liedjes, alle kunstjes, alle verhalen. Twee beren van mijn vader heb ik eigenhandig de fles gegeven. Toen ik zelf een zoon kreeg, heb ik tegelijkertijd op hem en op de beer gepast. Vaak genoeg heb ik me vergist en de kleine uit het flesje van de beer laten drinken en andersom. Toen ik op de kolchoz werd ontslagen, wist ik één ding zeker: als ik verder wilde leven, moest ik zo snel mogelijk een beer vinden. Zonder beer zou ik nog geen jaar overleven. Hoe ik er een heb gevonden? Wacht, ik steek nog een sigaret op en zal je alles vertellen.'

3

'Om een beer te vinden reed ik naar het reservaat Kormisosj, een bekend jachtterrein. Ze zeggen dat Brezjnev onze communisten een schuld van één miljard lev heeft kwijtgescholden omdat ze hem

meenamen om er te jagen. Dat is me verteld door iemand die veertig jaar in Kormisosj heeft gewerkt, maar of het klopt, weet ik niet.

Eerst moest ik naar Sofia, naar het ministerie dat verantwoordelijk was voor de bossen, want ik kende er iemand van vroeger op school. Via hem kreeg ik een voucher, waarmee ik in Kormisosj een beer kon kopen. Ik ben dus rechtstreeks van Sofia naar het reservaat gereden. Daar kenden ze mij van horen zeggen, omdat mijn broer Stefan ooit met andere berentemmers erheen gereden was en hij in die tijd een echte ster was. Hij trad op in een heel duur restaurant aan de Zwarte Zee, waar zelfs topfunctionarissen van de communistische partij kwamen. Een paar keer kwam hij ook op de televisie. Hij was bekend in het hele land.

Stefan had zijn beer gekregen van de dierentuin in Sofia. Een dronken militair was in het berenverblijf ingebroken. De moeder had toen net jongen, ze viel hem dus meteen aan en doodde hem ter plekke. Ze moesten haar laten inslapen, zo gaat dat in een dierentuin, als een dier een mens doodt. Stefan had dit verhaal van iemand gehoord en reed ernaartoe om een van de berenjongen te kopen.

In het restaurant traden eerst de meisjes op die op kolen dansten, daarna was hij aan de beurt. Eerst worstelde hij met de beer, en het eindigde ermee dat de beer de rug van de restauranthouder ging masseren.

Aansluitend vormde zich een rij mensen die ook door de beer gemasseerd wilden worden. Mijn broer heeft er flink geld mee verdiend. Uiteraard moest hij de opbrengst delen met de eigenaar, maar het was genoeg voor allebei.

Ik reed dus naar Kormisosj. De boswachter vroeg mij de groeten te doen aan mijn broer, en toen kwamen ze met die kleine berin aan. Ze was maar een paar maanden oud. Dat zijn de beste, dan zijn ze nog niet te veel gewend aan hun moeder en kun je nog zonder veel gedoe hun verzorger veranderen. Een oudere beer die je bij de moeder weghaalt, kan zichzelf uithongeren.

Ze keek mij aan. En ik keek haar aan. Ik dacht: komt ze nou of komt ze niet? Ik ging op mijn knieën zitten en stak mijn hand uit. Ik riep: "Kom hier, kleintje, kom naar mij toe." Geen reactie. Ze keek me

alleen aan met ogen als kooltjes. Jij zou ook helemaal verliefd zijn geworden op die ogen, echt.

Ik pakte een stukje brood uit mijn zak, legde het in de kooi en wachtte af of ze naar binnen zou gaan. Weer keek ze me aan. Ze aarzelde nog een beetje, toen ging ze de kooi in. Ik dacht bij mezelf: nou ben je van mij. Eens en voor altijd. Ik besepte maar al te goed dat een beer ruim dertig jaar bij een mens kan blijven. Dat is zowat een half leven!

Ik heb 3500 lev¹ voor haar betaald, maar heb daar absoluut geen spijt van. Vanaf het begin heb ik haar in mijn hart gesloten. Dat bedrag was mijn afkoopsom van de coöperatie plus nog wat geleend geld. In die tijd kon je een Moskvitsj kopen voor 4000 lev.

Maar een auto zat er niet ook nog in. Een deel van de reis legde ik dus met haar in de bus af, wat heel goed bleek te gaan, want alle kinderen hadden belangstelling voor mijn beer en wilden haar aaien. Ik beschouwde dat als een goed teken en dacht dat ik echt een leuke beer had gekregen, vriendelijk, beminnelijk. En toen dacht ik al bij mezelf: ik noem je Valentina. Je bent een mooie berin, en dat is een mooie naam, die perfect bij jou past. En daarbij is het gebeven. Valentina, kortweg Vela.

Later moesten we overstappen op een trein en Vela reisde verder in het bagagerek. Van de conducteur hoefde ik geen treinkaartje voor haar te kopen. Hij vroeg alleen of hij haar mocht aaien. Natuurlijk mocht dat. Maar ik stond erop ook een kaartje voor haar te kopen. Zo ben ik nu eenmaal, als het zo hoort, dan moet je betalen en daarmee basta. Ik heb altijd voor Vela een treinkaartje voor volwassenen gekocht, zonder korting voor het aaien. Maar één keer wilde de conducteur echt niets van betalen weten. Hij vertelde dat iemand van zijn familie in het ziekenhuis lag en dat hij de beer als een goed voorteken zag, als een geluk voor de persoon in kwestie. Ik zag dat het belangrijk voor hem was, dus heb ik die ene keer niet betaald.²